

da postaje) iracionalan sustav vladanja« (str. 157). Međutim, »stvarno ga je«, navodi uvodeći ovdje Lea Straussa, »brinuo demokratski uspon masa« (str. 167). Za Sorela pak kaže da je njegova »podrška ratobornom stavu radničke klase, koji odbija sve kompromise s buržoazijom, bila usko povezana s tom neobičnom sklonošću (za samoproglašenog 'socijalista') liberalnoj ekonomiji« (str. 182).

U petom i šestom poglavlju obračunava se s liberalnim mitovima, pri čemu posebno iskazuje teza da se pojmovi poput *individualizam* ili *kolektivizam* ne vežu nužno *a priori* ni uz jedan sustav odnosno nemaju neko inherentno značenje, osim onog koje im materijalni tijek povijesti ulije (o čemu je već govorio kada je govorio o semantici pojmova uvjetovanoj društveno-povijesnim kontekstom koji onda treba raspoznati, a pojam dekodirati), pa tako nije nužno točno, štoviše, upravo je netočno, uvriježno mišljenje po kojem se kapitalizam nužno povezuje s individualizmom. Kapitalizam ustvari počiva na ideji obitelji kao jedinici unutar koje već učimo hijerarhijske uloge te upravo obitelj sprječava da se kao individue pobunimo protiv autoriteta Kapitala nametnutog izvana. Upravo naša obiteljska pripadnost, kaže Landa pozivajući se na Edmunda Burkea, »sprječava dio da se odvoji od cjeline, djecu da prkose patrijarhu, niže klase da ustanu protiv viših« (str. 224). Zaključuje potom da »obiteljsko društvo ne nagovješćuje državu blagostanja nego neoliberalnu državu« (ibid.).

U šestom i zadnjem poglavlju Landa opisuje fašizam kao međunarodnu koprodukciju, te kaže da se treba čuvati »pretjerane 'alijencije' ili pretjerane lokalizacije fašizma. Pravi Sonderweg, čini se, nije ni njemački, ni talijanski, ni španjolski, ni austrijski put, nego put Zapada« (str. 305). Landa valjda želi reći da fašizam nije lokalna pojava, »rezervirana« za vremena i mjesta u kojima je službeno zaživio, već je upravo kapitalističko ozračje, koje pak zadnjih stoljeća dominira na zapadu, moglo pridonijeti stvaranju pretpostavki za radanje zla. Ipak, kao protuargument mogla bi se navesti činjenica da, koliko god bila nedaćama bremenita, zapadna civilizacija prednjači i u kreiranju protuteže takvim strujanjima – narod ipak vlada, a socijalna država, država blagostanja, još je uvijek prepoznatljiv pojam, za razliku od potpuno nepostojećeg statusa koji uživa u nekim drugim dijelovima svijeta. No Landini uvidi svakako su značajan doprinos raspravi o matrici polit-ekonomskih pojmova koja se danas potpuno izmiješala, garnirana tehno-kratskim pristupom koji dodatno zamućuje sliku.

Aneli Dragojević Mijatović

Damir Barbarić (ur.)

Sloboda i zlo

Schellingov »Spis o slobodi«

Matica hrvatska, Zagreb 2017.

U okviru bogate izdavačke djelatnosti Matice hrvatske 2017. godine objavljen je zbornik filozofskih radova u cijelosti posvećen F. W. J. Schellingu. Objavljivanje te knjige imamo zahvaliti vrijednome radu Filozofske škole Matice hrvatske, koja je po treći put održana od 20. do 22. studenoga 2014. u Palači Matice hrvatske u Zagrebu, a bila je posvećena studiju Schellingova po mnogočemu središnjeg spisa: *Filozofijska istraživanja o bitstvu čovječke slobode i predmetima koji su s time u svezi*. On u sebi povezuje Schellingov dotadašnji intenzivni filozofijski rad na prikazima filozofije identiteta i pokušaj da na nov način cjelovito izgradi sistem filozofije. Predavači Matičine Filozofske škole pokazali su tijekom trodnevnog susreta kako duboko i ozbiljno čitanje toga djela može približiti iskustvo Schellingova misaonog napora da se ideja slobode otkrije kao princip filozofije. Zapis njihovih razgovora sada imamo i pred sobom u ovoj knjizi: *Sloboda i zlo. Schellingov »Spis o slobodi«*. Ona donosi doradene i za tisak dotjerane tekstove održanih predavanja voditelja i nastavnika Škole. Knjigu je uredio i za nju predgovor napisao Damir Barbarić, a od svoja dva predavanja održana tijekom susreta (prvo i posljednje), za ovaj zbornik priredio je prvo pod naslovom »Schellingov *Spis o slobodi*«.

Barbarićev tekst »Schellingov *Spis o slobodi*« daje uvodne napomene o sadržaju knjige koju imamo pred sobom, ali i mjerodavan uvid u položaj samog Schellingovog spisa u cjelini njegova djela, zatim tzv. recepciju odnosno zauzimanje stajališta spram tog spisa kako u Schellingovih suvremenika tako i kritičara i interpretata do našeg vremena, te bitne probleme koji se u Schellingovu spisu pojavljuju, a nisu u naknadnim interpretacijama dobili konačna i zadovoljavajuća rješenja. Da takva nerazriješena temeljnih problema ne može biti znak nekakve nedorečenosti filozofova djela, nego proizlazi iz dubokog zahtjeva za živim odnosom spram istine, tomu su dokaz već i mnogobrojne rasprave nastale povodom tog spisa, čiji broj stalno raste, ali mnogo više od toga konzistentna povezanost ideja iznijetih u tako sažetoj formi. Središnja ideja očita je već iz naslova spisa, no ona nije središnja samo za Schellinga nego je to ideja koja pokreće epohu filozofije njemačkog klasičnog idealizma. Schellingov filozofijski život svjedočanstvo

je jedinstvenog mišljenja slobode. U ranijem razdoblju svojih filozofijskih istraživanja razrađivao je sistematski okvir i metodu, prvenstveno kroz nacrt i sistematski prikaz filozofije prirode, kao pripremu za koncentrirano očitovanje punog filozofijskog značenja ideje slobode. Tako Barbarić iznosi da se »Schellingova filozofija ne smije shvatiti tek kao manje-više slučajan slijed svagda novih stajališta i ciljeva«, zbog čega se mnijenju o Schellingovu »sustajanju« i velikom zaokretu ipak sasvim dosljedno može suprotstaviti uvid u kontinuitet njegova mišljenja. Ako se dakle odustane od lagodne pomisli o Schellingovu totalnom zaokretu, onda se može razmatrati značaj svakako vidljive promjene u njegovu stilu izlaganja. Tu se obično govori o mogućim »utjecajima« nekih mislilaca i djela, što opet može poslužiti namjeri da se opovrgne Schellingova konzistentnost, ali slabo pomaže razumijevanju samog Schellinga. No spomenuta promjena može biti i svjedočanstvo njegove zavidne širine duha. Barbarić nepristrano navodi onu liniju interpretacija, koja je svoj trud uložila u razotkrivanje bližine Schellingove misli onoj Böhmea, Baadera, Oetingera, te njegove moguće inspiriranosti novoplatonizmom, ali i misli koja se gradila u dijalogu s djelima Prokla, Platona, Ficina, Augustina, Spinoze te osobito Leibniza. Možemo samo spomenuti da je za razračunavanje s brojnim pritužbama o tobožnjim »prešućenim« utjecajima u većini slučajeva dovoljno konzultirati samog Schellinga jer se on na više mjesta očitovao o svojim motivima i ciljevima upravo u razlici spram drugih. Umjesto utjecaja određenih mislilaca, svakako je primjerenije pitati o utjecaju određenih problema, koji se najneposrednije tiču zadaće *Spisa o slobodi*. Barbarić iznosi kako je jedan od takvih problema, koji se ističu po svojoj utjecajnosti i vrijednosti, upravo problem zla. Da zlo nije u teodicejskom smislu tek nedostatak dobra nego aktivno preokretanje principa i remećenje organskog slijeda između bića i nebića, vidljivo je iz toga što se zlo sa slobodom najpotpunije povezuje preko ideje čovjeka. Po realnom i živom pojmu slobode kao uzmožnosti za dobro i za zlo, čovjek se otkriva nanovo u svom središnjem, čak predkozmičkom položaju, a s time i u najbližem odnosu prema Bogu. Odatle se kod Schellinga može postaviti pitanje i o antropološkoj perspektivi obrade temeljnih ideja, ali on sam i u tom smjeru daje odgovor, koji nikakva kasnija antropologija nije bila spremna misliti do kraja. Barbarić u tom pogledu navodi značajan Schellingov zahtjev, iskazan u njegovu pismu Eschenmayeru, za odabirom između posvemašnjeg uklanjanja čovjeka kao temeljne zagonetke i rješenja cjeline univerzuma, i

neograničenog antropomorfizma, koji konzekventno znači »posvemašnje i totalno očovčenje Boga«. Donese li se odluka u korist potonjega, tada po realnom pojmu slobode i zlo dobiva priliku da se sagleda u svom totalitetu. O novijoj literaturi uz pitanje zla kao jedne od »najomiljenijih među svim pomodnim temama« Barbarić napominje da se uglavnom radi o »prisutnim ostacima tradicionalne školske teodiceje ili pak ponešto osuvremenjenim inačicama kantovske redukcije problema na okružje onog praktičkog, te se u njoj kao takvoj u usporedbi sa Schellingovim spisom otkriva gotovo potpuna filozofijska nedoraslost samom problemu«.

Igor Mikecin u radu »Sloboda i sistem« izlaže problem spojivosti slobode i filozofijskog sistema kao sistema uma. Realizam predstavlja dio sistema koji izlaže spoznaju svijeta prirode po njenoj nužnoj vezi među bićima. Idealizam, s druge strane, sadrži sistem duha koji je izveden iz principa slobode. U *Spisu o slobodi* radi se o punom dovršenju idealizma kojemu je u tu svrhu potreban još dublji zahvat u realizam. Taj realizam Schelling nalazi u spinozizmu, ali usavršenom spinozizmu, koji time postaje ona vrsta panteizma u kojem su prevladani prigovori o ateizmu i fatalizmu. Tako se istinski odnos slobode i nužnosti može istražiti tek u području istinskog panteizma, gdje je pojmljena »mogućnost sistema u kojem zajedno s imanencijom stvari u Bogu postoji sloboda, život, individualnost, kao i dobro i zlo« (Schellingovo pismo Windischmannu). Time je izražen novi pojam filozofijskog sistema koji nadilazi razlike dotadašnjeg transcendentnog idealizma i realizma kao panteizma. Mogućnost takvog sistema s obzirom na zahtjev njegove apsolutnosti istražuje se u onom apsolutnom samom, tj. Bogu, ukoliko je on način egzistencije apsoluta. Odnos slobode i nužnosti u Bogu iskazan je odnosom temelja i egzistencije. Temelj je egzistencije Boga u Bogu (realizam kao panteizam), ali nije Bog sam (istinski idealizam). Bog je egzistirajući Bog po slobodi, ali aktom nadvladavanja vlastite nužnosti (nadvladavanje fatalizma u panteizmu). Da bi bilo spomenute mogućnosti sistema, on se mora temeljiti na spoznaji jednog ideal-realnog »stanja« samog božanskog bića, u kojem još nema zbiljske diferencije između nužnosti i slobode. Nadvladavanje, odlučivanje te indiferentnosti najdublji je božanski akt, iz kojega onda proizlazi mogućnost stvaranja iz slobode. Takva apsolutna sloboda pretpostavlja apsolutnu volju, koja je realni temelj Božje egzistencije, a ti odnosi moraju imati svoje mjesto u filozofijskom sistemu. U pogledu sistema i čovječjih spoznajnih moći, apsolutna indiferencija (pratemelj u Bogu) otkriva se spekulacijom, a

momenti razlučivanja (dijelovi sistema) produktivnom refleksijom, koja povezuje refleksiju (motrenje onog konačnog) i spekulaciju (mišljenje onog apsolutnog) u aktu umskog zrenja. Umsko zrenje svoj početak ima u bezrazumnoj volji – nagonu za spoznajom – a ono, prolazeći dijalektikom, dolazi do njemu odgovarajuće mudrosti. Cijelo to prolaženje omogućeno je buđenjem ljubavi za mudročću tj. rađanjem i razvojem filozofije.

U radu pod naslovom »Slobodna veza cjeline« Petar Šegedin iscrpno prikazuje nastajanje univerzuma, Boga i čovjeka u odnosima temelja i egzistencije, tj. potencije i zbilje, polazeći od problematske veze između slobode kao pojma i slobode kao činjenice. Iz ranije spomenutog Schellingova dubljeg zahvata u realizam sada je sloboda kao činjenica ono što spašava filozofijski sistem od formalne apstraktnosti, ali ujedno i temeljito otežava njegovu izgradnju i oblikovanje. Sistem kao sistem uma otkriva nužne veze sistema svijeta, a sloboda kao činjenica zahtijeva svoju opravdanost i utemeljenje u najvišoj instanciji – univerzumu kao cjelini i onom apsolutnom samom. Da bi univerzum kao sistem uma bio sistem slobode, nužno je svako biće univerzuma moći prikazati kao jedan splet oprečnih principa – idealnog i realnog. Schelling je takvo prikazivanje omogućio uvođenjem načela temelja i egzistencije, što važi i za Boga. Stvaranjem univerzuma Bog unutar sebe luči prirodu i čini je svojim temeljom, međutim, svoju egzistenciju on postiže ako uspije iz prirode prizvati ono najviše i sebi slično. Da bi Bog bio istinski Bog, dakle Bog po slobodi, mora tu istu slobodu dopustiti i u onome drugome, onome što nije on sam. To drugo izrasta iz prirode, penjući se po stupnjevima i ozbiljujući se u čovjeku. Tako Bog tek u čovjeku postaje istinski egzistirajući Bog. Svaki od stupnjeva tog prirodnog izrastanja postiže različit kvantitativan odnos kvalitativno različitih principa, koji se rastući sve više dovode u odnos indiferencije, da bi se ono idealno samo (sloboda) moglo takoreći smjestiti u cjelinu prirodnih bića, zauzimajući središnji položaj. Taj rast potencija, tj. u slijed dovedenih potencijskih odnosa među egzistencijama, gdje je egzistencija određenog stupnja povučena i učinjena temeljom neke više egzistencije, Šegedin ističe kao transmuciju principa. Ono idealno, realno i njihovo jedinstvo postignuto u nekom biću, čine tako slijed sve većeg razlučivanja među principima, sve dok ta lučba u čovjeku ne postigne svoj vrhunac i krajnju napetost, čime je omogućena sloboda kao indiferencija među principima. Ona je postignuta jedino u čovjeku; u svim ostalim bićima jedan princip preteže nad drugim. Stoga je u čovjeku postignuta slobodna veza cjeline univerzuma.

Izlažući Schellingova polazišta i odnose između idealizma i realizma, koje smo u ovom prikazu već naznačili, Ivan Kordić u radu naslova »Sloboda i nužnost« iscrpnije prikazuje problem porijekla zla i njegove veze sa slobodom. U Schellingovu spisu zlo se dovodi u analognu vezu s bolešću u prirodnom svijetu. Nedostatne predodžbe njegova doba zlo određuju kao nedostatak dobra, oslanjajući se pritom na nauk emanacije, ili ga određuju kao puku vladavinu iracionalnog principa nad racionalnim, što je slučaj u određenju zla kao života predanog osjetilnim nasladama i tomu slično. Schelling pak zlo pokazuje u njegovoj pozitivnosti koja je bitstvena i čista te predstavlja živo jedinstvo oprečnih principa, a ne nedostatak jednog u korist drugog. Izvedeno iz načela temelja i egzistencije, zlo se pokazuje kao obrnuti odnos između univerzalne i partikularne volje, pri čemu je univerzalna volja božanska, to znači volja koja hoće jedinstvo po ljubavi za samu vezu kao središnje bitstvo (dušu), a partikularna hoće biti centar za sebe i voditi život odvojen od cjeline. Tomu je u čovjeku uvjet njegova personalnost (samost).

U tekstu »Ljubav i priroda u Bogu« Stipe Kutleša ukratko prikazuje problem apstraktnog određenja temelja u Bogu, koje ne uspijeva doći do realnog i živog u pojmu prirode. U toj pravilno (realno) mišljenoj prirodi vlada čežnja, koja posredstvom božanske mudrosti rada bića. Ona se pokušavaju svojim likom približiti slici Boga – čovjeku. Kad priroda prema božanskim vidovima (idejama) uspije proizvesti takvu identičnu refleksivnu sliku Boga, tada ljubav potiče Boga na stvaranje svijeta. Pitanje koje Kutleša iscrpno razmatra odnosi se na porijeklo zla u vezi sa stvaranjem svijeta. Je li Bog uzrok zla i koji položaj ima zlo u odnosu na stvaranje svijeta kao Božju objavu? Schelling navodi da je Bog formalni, ali ne i materijalni uzrok grijeha odnosno zla. Takva misao opet proizlazi iz načela temelja i egzistencije, te odnosa volje za stvaranjem i volje ljubavi. Božja volja za stvaranjem omogućuje zlo, dok volja ljubavi prema tvorbi mora dopuštati zlo jer bi inače ukinula sebe i time opovrgnuvši ljubav bila poražena od zla – nebića uzdignutog u egzistenciju.

Govoreći o ulasku određenih religijskih pojmova (poglavito kršćanskih) u filozofiju, Stjepan Kušar u tekstu »Stvaranje i objava« pokazuje Schellingovo osebujno razumijevanje takvih pojmova vezanih uz zajedničke teme religije i filozofije. Jednoj kao izvor pripada pisana objava, a drugoj nenapisana objava u knjizi prirode. Schellingov položaj pritom je slobodan kako od povijesne, tako i prirodne objave, te je zato podjednako otvoren za otkrivanje dubljih veza između obje.

Kušar precizno izlaže Schellingovo prirodofilozofijsko otkriće i uporabu načela temelja i egzistencije na teologijskim pitanjima. Tako se ponajprije razlikuju teogonijski i kozmogonijski proces, koji se povezuju u antropogonijskom procesu. U prvome se razrađuje proizvodilački odnos između prirode i božanstva, u drugome se unutar same prirode odvija razlučivanje principa svjetla i tame, dok se u trećemu iz idealnog svijeta samosvjesni duh povezuje s prirodnim tijelom, u kojem je moć razlučivanja djelovala do uspostave indiferentnog odnosa među principima. Tako se duh kao sebstvo inkarnira u dušom prožeto tijelo, čime je proizveden čovjek. Takvo biće, za razliku od Boga, ima dispoziciju za rastavljanje principa, a to ga onda čini sposobnim za dobro i zlo.

Ozren Žunec svoj prilog pod naslovom »Zlo i osobnost« započinje razmatranjem promjene koja je u Schellingovu načinu filozofiranja uslijedila u razlici spram dotadašnjih ontoloških »kategorija« metafizičke filozofije. Naznačujući tako početak ontologije kao parmenidovsku »eontologiju« i njen vrhunac u spinozizmu, u kojima je parmenidovsko »biće« (*eon*) u identitetu sa samim sobom baš kao i Spinozina supstancija, glavne točke Schellingove filozofije u *Spisu o slobodi* – slobodna volja, dobro i zlo te osobnost – predstavljaju temeljni zaokret u mišljenju počela, poglavito uvođenjem »osobnosti« kao bitnog pojma. Da bi pokazao koju ulogu taj pojam igra u *Spisu o slobodi*, Žunec izlaže postupno cijeli sadržaj spisa, koji smo u prikazu ovog zbornika već doticali s raznih gledišta. Ukratko, čovječja je osobnost istodobno nositelj duha kao univerzalne volje, ali svoj korijen ima u mračnome temelju, što je zajedno čini bitstvenim spojem i točkom sraza univerzalno ili individualno usmjerenog djelovanja. Tako je čovjek kao osoba poprište istinskog ili lažnog postajanja svijeta, ovisno o njegovu nužnom izboru dobra ili zla. Tu se njegova sloboda javlja kao nužnost aktivnog biranja tj. razlučivanja principa na volju dobra ili zla. Povijest čovjekova činjenja time postaje presudna i za egzistenciju samog Boga.

Na kraju zbornika nalazi se tekst Lore Hühn pod naslovom »Schellingov *Spis o slobodi* u kontekstu suvremene rasprave o zlu« u prijevodu Damira Barbarića. Hühn je studirala filozofiju, germanistiku i politologiju. Od 2004. radi kao profesorica filozofije na Sveučilištu u Freiburgu, od 2007. predsjedava Međunarodnim Schellingovim društvom, a 2009. postala je članicom Komisije za izdavanje Schellingovih djela pri Bavarskoj akademiji znanosti u Münchenu. U njenom radu, prevedenom u ovom zborniku, iznose se rezultati Schellingova spisa mjereni rasprava-

ma o zlu prvenstveno u kontekstu mišljenja Hanne Arendt. Određenjem partikularne volje kao djelovanja iz žudnje za samim sobom, Hühn pokazuje privid intenziviranog života koji time nastaje. Zlo djelovanje vuče čovjeka u vrtlog neprestanog promašivanja, koji svoj početak ima, kako kaže Hühn, u prometejskom opunomoćenju čovjeka. Autorica pritom skreće pažnju na pogrešnost Fichteova određenja slobode kao moći započinjanja sebe-sama, koje je obilježilo cijelu Modernu. U konačnici se smisao navedenih misli svodi na čovjekovo samopostavljanje u središte, umjesto da središte bude sam Bog.

Kristijan Gradečak

Petar Šegedin, Ozren Žunec (ur.)

Postojeći pojam

**Hegelov »Predgovor«
Fenomenologiji duha**

Matica hrvatska, Zagreb 2018.

Zbornik koji ovdje imamo priliku predstaviti čitateljskoj publici sabire šest izlaganja održanih u okviru V. Filozofske škole Matice hrvatske, koja se od 5. do 10. rujna 2016. godine održala u Đakovu na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, pod naslovom »Uvod u spekulativno mišljenje: G. W. F. Hegel: Fenomenologija duha – Predgovor«. Samo uzgredno bismo ovdje napomenuli da je Filozofska škola Matice hrvatske proteklih godina obuhvatila zaista impozantan niz zahtjevnih tekstova, koji se s pravom uzimaju kao temeljna djela povijesti filozofije. U sadašnjem radu Škole osim Hegelove *Fenomenologije duha* proučavala su se još sljedeća djela: Heideggerov *Bitak i vrijeme*, Aristotelova *Fizika*, Schellingov *Spis o slobodi* i Nietzscheovo djelo *Tako je govorio Zaratustra*.

Zbornik je u kolovozu 2018. objavljen u Matici hrvatskoj pod naslovom *Postojeći pojam. Hegelov »Predgovor« Fenomenologiji duha*. Urednici zbornika, Petar Šegedin i Ozren Žunec, osim izlaganja priredeni za objavljivanje donose i novi hrvatski prijevod »Predgovora« s kratkim rječnikom, koji je u suradnji s Igorom Mikecinom i Petrom Šegedinom vrlo uspješno preveo Stjepan Kušar. Urednici zbornika tako nam u »Uredničkom predgovoru« prenose vlastita iskustva rada na tekstu te